

AZ EMBERHEZ MÉLTÓ FÉLELEMRŐL

VERESS KÁROLY

ELHATÁROLÁSOK

Félelem, rémület, rettegés, borzalom, kétségbeesés, szorongás – rokon értelmű, de eltérő tapasztalatokkal járó lelkiállapotok megnevezései. Az elmélyültebb vizsgálódás világos különbségtételt igényel, leginkább a félelem és a szorongás között. Szigorúan véve, a félelem meglepetésszerűen bekövetkező, felhívó jellegű emocionális sokkhatás, amelyet egy hirtelen megjelenő, a biztonságunkat fenyegető veszély tudatosítása vált ki. Szokatlanul nagy, azonnali cselekvésre serkentő vagy éppenséggel lebénító energiákat szabadít fel.¹ A *félelem* tehát a tudatosnak, az *ismert*nek a területéhez tartozik; meghatározott *tárgya* van, amivel tudatosan szembesülhetünk. Ezzel szemben a *szorongás*nak nincs tárgya, pontosabban: a szorongás „tárgya” éppen a *tárgynélküliség*, az üresség, a semmi. Továbbá: a szorongást folytonosság, állandósultság jellemzi. A szorongás egy azonosíthatatlan „veszély” bekövetkezésére irányuló fájdalmas várakozás, s az ezzel társuló globális bizonytalanságérzet.²

Az európai kultúrában a félelemre hosszú időn keresztül úgy tekintettek, mint ami magától értetődően hozzátartozik az emberi létállapothoz. Mint közvetlenül megtapasztalható lelki jelenséget többnyire a kultúrába szilárdan beépült fogalmi és cselekvési sémák révén szabályozták, s csak kivételes esetekben reflektáltak rá határozottabban.

Ám a félelem korántsem pusztán pszichológiai jelenség, ezért nem is lehet csupán a pszichológiai vizsgálódás és gyakorlat körébe utalni. Minden pszichológiai tartozéka és kísérőjelensége mellett a félelem megmarad *filozófiai* kérdésnek (is) lenni. Ebből nem következik, hogy a filozófia mindig ugyanolyan fajsúllyal/intenzitással foglalkozott volna vele; a félelem viszonylag ritkán került a filozófiai érdeklődés horizontjába, s jelentőséget is változó értelemben tulajdonított neki a filozófia.

Az antik filozófiai érdeklődés a félelem iránt két fogalmi csomópont köré szerveződik: a *bátorság*, valamint a *halálfélelem* problémája köré.

¹ Vö. Jean Delumeau: *Frica în occident (secolele XIV-XVIII). O cetate asediată*. Vol. I. Trad. Modest Morariu. București, Editura Meridiane. 1986. 26.

² Vö. uo. 29.

FÉLELEM – BÁTORSÁG – GYÁVASÁG

Arisztotelészt nem annyira a félelem (*phobosz*), mint inkább a bátorság kérdése foglalkoztatja, az erkölcsi jó és szép nézőpontjából. A *Nikomakhoszi etikában* a *bátorság* viszonylatában vizsgálja a félelmet. A bátorság alkotja a középhatárt a *félelem* és a *biztonság* érzése között, melyek el is túlozhatók a *gyávaság*, illetve a *vakmerőség* irányába.³ Szerinte a hiba rendszerint abból származik, hogy „az ember attól fél, amitől nem kellene, vagy nem úgy fél, ahogy kellene, vagy nem akkor, amikor kellene”. Mindez hasonlóképpen merül fel a biztonság érzése esetében is. E negativitásnak pozitivitásba való átfordítása adja meg a választ a kérdésre, hogy ki a bátor ember? Az az ember, „aki avval a veszéllyel száll szembe, amellyel kell, illetőleg attól fél, amitől kell, s aki azért teszi ezt, amiért kell, s úgy teszi, ahogyan kell, s akkor, amikor kell; s aki a biztonság érzésében is ezeket a szempontokat követi, az bátor ember”.⁴ A „kell” lényegét mindig a cselekvés értelme és a dolog értelme közötti *megfelelés* biztosítja;⁵ akkor következik be, amikor *egyazon értelem* munkál az adott dologban és a rá irányuló emberi cselekvésben. Ez a közös értelem az „erkölcsi jó” és az „erkölcsi szép” forrása.⁶ „A gyáva, a vakmerő és a bátor ember tehát – összegez Arisztotelész – ugyanazokban a helyzetekben mutatkozik meg, csak-hogy ezekkel szemben nagyon különbözőképpen viselkednek; az első kettő túlmegy, illetőleg alul marad a kellő mértéken, míg a bátor ember mindig megtartja a középhatárt, s úgy viselkedik, ahogy kell.”⁷

Arisztotelész arra is rámutat, hogy önmagában a bátorság nem jelent *félelemnélküliséget*. Nem tartja helyénvalónak a „*félelem nélküli*” kifejezés használatát, ha egy olyan „bátor” embert illet, aki egyáltalán nem szokott félni. Aki nem fél, az nem szükségképpen bátor. A félelem a bátor embert sem kerüli el. Sőt, a félelem érzése egyáltalán *feltétele* a bátorság megnyilvánulásának, amellyel a saját félelemérzeten való felülkerekedés is együtt jár. „Szükséges tehát – mondja Arisztotelész a *Nagy etikában* –, hogy a bátor ember érezzen

³ Azt, „aki a biztonság érzését viszi túlzásba, *vakmerőnek* nevezzük; azt viszont, aki a félelemben a kellő mértékben túlmegy, a biztonság érzésében pedig azon alul marad, *gyávának*”. – Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford. Szabó Miklós. Európa Könyvkiadó, 1997. 1107b; 54.

⁴ Uo. 1115b; 89.

⁵ „Mert a bátor ember a *dolog értelmének* megfelelően érez és cselekszik.” – Uo. (Kiem. tőlem – V.K.)

⁶ Lásd uo.: „a bátor ember az *erkölcsi jó* kedvéért vállalja mindezt”; „a bátor ember mindig az *erkölcsi szép* miatt cselekszik” – 1115b; 89, 1116b; 94. (Kiem. tőlem – V.K.)

⁷ Uo. 1116a; 90.

ugyan félelmet, de ennek ellenére megállja a helyét.”⁸ Mert „ha nem úgy állja meg a helyét, hogy közben félelmet érez, nem lehet bátor”.⁹ De az is felsejlik Arisztotelésznél az *Eudemoszi etika*ban, hogy a félelem és a bátorság közötti feltételezettségi viszonynak az emberi létmódban mélyebben gyökerező alapja van. Számos olyan dolog van, amelyek „mint *ember* számára: félelmetesek, de mint *bátor* számára nem azok; csupán kicsiny vagy semmi félelmet nem keltenek benne”, mivel a bátor ember lelki alkata olyan, mint az „erős és egészséges” emberé.¹⁰ Ezzel az elkülönítéssel fontos perspektíva nyílik meg a félelemhez való *emberi* viszony megértéséhez: addig, míg a bátorság egy emberi *minőség* (erkölcsi érték), amely többletként vagy hiányként adódik hozzá az emberi léthez, addig a félelem az ember-mivolt *alapvető tartozéka*. Ily módon mellékvágányra siklik az akörül forgó kérdés, hogy vajon a félelem ellentéte-e a bátorság? A félelem és bátorság nem ellentétei egymásnak, hanem éppenséggel kiegészíthetik egymást, anélkül, hogy a bátorság kimerülne a félelem legyőzésében. A félelem bátor legyőzése csupán feltétele a bátorságnak, amelynek tényleges megvalósulása a félelmet kiváltó „dologgal” való küzdelemben teljesül és igazolódik.

FÉLELEM ÉS SZÉGYEN

A jelzett perspektíaváltásnak köszönhetően a bátorság igazi ellentétéként a *gyávaság* tűnik fel, s ez a szemléleti beállítódás a későbbiekben hosszú időn keresztül meghatározó marad a félelemhez való viszonyulás tekintetében. A bátorság nem a félelem legyőzését jelenti, hanem az ellenfél leküzdését. Ennélfogva a bátorság pozitív értelemben felértékelődik, míg a gyávaság negatív ítéletet vált ki, szégyellnivalónak minősül.

A mindennapi élet történéseit vizsgáló kutatók a félelemmel kapcsolatban hosszantartó hallgatásra, a félelem *elhallgatására* hívják fel a figyelmet a történelem folyamán. Ez különösen érvényes az antikvitást követő időszakra, egészen a modernitás újkori kibontakozásáig. Jean Delumeau, aki könyvet is írt a félelem jelenségéről a nyugati világban, egy bizonyos „mentális zavarban” véli meglátni a félelem elhallgatásának az okát: abban, hogy a félelmet a *gyávasággal* társítják, s a bátorságot ezen az alapon állítják szembe a félelemmel. Ily módon a félelem szégyenletessé válik, s a „félelem” szó a szégyen

⁸ Arisztotelész: Nagy etika. In Uő: *Eudemoszi etika; Nagy etika*. Ford. Steiger Kornél. Gondolat, 1975. 1191a; 174.

⁹ Uo.

¹⁰ Arisztotelész: Eudemoszi etika. In i. m. 1228b; 64.

szemantikai köréből fakadó többletjelentéssel telítődik.¹¹ Az igazi nemesember a vitézségben teljesíti ki magát, szemben a bátoratlan, meghunyászkodó aljanéppel. A félelem nélküli lovag archetípusában az fejeződik ki, hogy a vitézség és a bátorság gyakorlása individuális és a nemesi világ velejárója. A félelem viszont kollektíve megélt élmény, s a szegények világát jellemzi.¹² Eből kifolyólag a hatalom birtokosai a félelmet hosszú időn keresztül eszközként használhatták az alárendeltek féken tartására.

Az előbbiekből úgy tűnik, hogy a félelem hosszas elhallgatásának *ideológiai* okai voltak. A francia forradalommal új ideológiai diskurzus veszi kezdetét, amelyben helyet kap a megalázottak, a kiszolgáltatottak joga a bátorsághoz, a hősiességhez. Ezzel lassan beindul a félelem felszabadítása a szegény terhe alól, mondhatni, kezdetét veszi a félelem egyfajta *emancipációja*. A félelem és a gyávaság megszűnnek szinonimák lenni, s lehetővé válik, hogy úgy tekintsenek a félelemre, mint természetes emberi állapotr, mint a mindenkori emberi tapasztalat alapvető komponensére.¹³

Az újabb perspektívaváltás eredményeként a modern ember számára már nem a bátorság, hanem a *biztonság* szükséglete válik az alapvető létmeghatározottsággá. Ennek előtte azonban még szólnunk kell az antikvitásból eredő félelemtapasztalat másik dimenziójáról is, a halálfélelemről.

A HALÁLFÉLELEM – TUDÁS ÉS TUDATLANSÁG

Úgy tűnik, hogy a félelem lényegi kérdése a *halálfélelem* kérdése. Bár különféle félelmek tapasztalhatók az embereknél, az minden emberben közös, hogy fél a haláltól. Arisztotelész is úgy véli, hogy a halál, mint az élet *vége*, a legfélelmesebb, mivel általa megszakad az erkölcsi jóban és szépen kifejeződő létminőség folytonossága. A halálon az erkölcsi jót és szépet biztosító bátorság sem kerekedhet felül.¹⁴

De vajon a félelem *tárgya* csakugyan a *halál maga*? Ugyanis a halál bekövetkezése nem annyira sejtés, mint inkább *bizonyosság*: mindenki tud arról, hogy a halál elkerülhetetlenül, bizonyosan bekövetkezik. Ez tehát önmagában nem lehet félelmetes. A félelmetes inkább az, ami az emberrel *történik* a halál vonatkozásában. A halál félelmetesnek tűnik, mivel a vele való

¹¹ Vö. Jean Delumeau: i. m. 8.

¹² Vö. uo. 10, 11.

¹³ Vö. uo. 12, 14.

¹⁴ „A legfélelmesebb dolog pedig a halál, mert ez mindennek a vége, s úgy vélik, hogy a halott számára többé sem jó, sem rossz nem létezik.” – Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. 1115a; 87.

találkozás az ember számára *bizonytalan, meghatározatlan*: a halál elkerülhetetlenségének bizonyosságához a bekövetkezésének a mindenkori bizonytalansága társul. S a halálhoz tartozó *bizonytalan*nal való együttélés félelmetessé, hosszúra nyúlása esetén szorongást okozóvá válhat az ember számára.

Platón a *Szókratész védőbeszédében* a halál vonatkozásában két értelem-ben beszél a félelemről: a) egyrészt van, aki fél a haláltól, s ő voltaképpen attól fél, hogy nem marad életben; b) és van, aki az életben maradáستól fél, attól, hogy a kellő pillanatban nem a halált választja.

Az első esetben az az előfeltevés érvényesül, hogy a halál a legnagyobb rossz, s vele szemben az élet *önmagában* jó. Ezzel kapcsolatban Szókratész, a dialógus főszereplője úgy véli, hogy aki fél a haláltól, voltaképpen bölcsnek hiszi magát, mert úgy gondolja, hogy *tudja*, mi/milyen a halál. Számára ily módon a halálról való beszéd – *paradox* módon –: *félelem nélküli* beszéd, a halállal szembeni *tudatlanság* megnyilvánulása. Miközben *fél* a haláltól, *nem fél* a tudatlanságtól. Holott éppen a halál az, ami a *tudás* tekintetében végképp kifürkészhetetlen. „Mert ha valaki fél a haláltól, férfiak – mondja Szókratész –, az nem tesz mást, mint hogy bölcsnek tartja magát, mikor pedig nem az; mert ez is csak annyi, hogy azt hiszi, tudja, amit nem tud. Hiszen senki sem tud a halálról semmit, még azt sem, hogy nem éppen a legnagyobb jótétemény-e mindenekelőtt az ember számára – és mégis úgy félnek tőle, mintha bizonyosan tudnák, hogy a legnagyobb baj.”¹⁵ Azt hinni, hogy „tudjuk, amit nem tudunk,” Szókratész a legszégyenletesebb tudatlanságnak tartja.¹⁶ A tudatlansággal társuló halálfélelem – azt hinni, hogy tudjuk mi/milyen a halál, holott éppen ez az, amit a legkevésbé tudhatunk – a nem tudás *tudása* vonatkozásában, akárcsak a gyávasággal társuló félelem a *bátorság* vonatkozásában, itt hasonlóképpen *szégyenletesként* lepleződik le.

A második esetben Szókratész Akhilleusz példáját idézi Homérosz *Iliászából*, akit az anyja, Thetisz figyelmeztet, hogy ha megöli Hektórt, neki magának is rövidesen meg kell halnia. A halál bizonyosságának horizontjában Akhilleusz számára értelmét veszti a pusztá haláltól való félelem. Akhilleusz igazi félelme az *életben maradás félelme*, abban az esetben, ha a haláltól való félelem miatt gyáván bosszulatlanul hagyná barátja, Patroklosz halálát. „Sokkal inkább félt attól, hogy gyáván életben maradjon és barátait bosszulatlanul hagyja” – mondja Szókratész,¹⁷ ezzel rámutatva arra, hogy van a halálfélelemnél nagyobb félelem is: a rossz választással és rossz cselekedettel járó *életben maradáستól* való félelem.

¹⁵ Platón: Szókratész védőbeszéde. Ford. Devecseri Gábor. In Platón *Összes művei*. Európa Könyvkiadó, 1984. 29a–b; 420–421.

¹⁶ Uo. 29b; 421.

¹⁷ Uo. 28c; 420.

A fenti két esetben csak *látszólag* merül fel az élet és halál közötti választás kérdése. Valójában a jó és a rossz, az élet *emberi* minősége és e minőségtől való megfosztottsága közötti választás a döntő, és ez úgy tevődik rá az előbbire, hogy magához vonzza annak értéktartalmát. A két elgondolás valójában arra szolgál, hogy megalapozzon két fő szókratészi-platóni gondolatot: a) van a halálnál is félelmetesebb az ember számára, az pedig a *rossz*; b) a haláltól való félelem és a bölcsesség nem egyeztethető össze. E kettő összefüggése fejeződik ki abban, ahogyan Szókratész a halálról való *tudást* mérlegeli: „ebben merném magamat másnál bölcsőbbnek mondani –, hogy mivel nem tudok eleget a Hadész-beli dolgokról, nem is képzelem, hogy tudok. Azt azonban biztosan tudom, hogy vétkezni és nem engedelmeskedni a jobbnak, akár isten az, akár ember, az csúf és rossz. Olyan dolgoktól tehát, melyekről nem tudom, nem éppen jók-e, sohasem fogok jobban félni és óvakodni, mint olyanoktól, amelyekről biztosan tudom, hogy rosszak.”¹⁸ Ily módon Szókratész a halál mint rossz, mint baj *vél*t bizonyosságát e bizonyosság *nem tudásának* a bizonyosságával cseréli fel.

Szókratészi-platóni értelemben tehát a halál és az élet a *tudás* tekintetében nem összemérhető. A halálban csak egyvalami bizonyos: az, hogy nem kerülhetjük el. Ám a halál lehet rossz, de lehet jó is az ember számára – ezt nem áll módunkban biztosan eldönteni. Az életben viszont lehetőségünk van a rossznak a felismerésére, s a rosszat elkerülhetjük, ha helyesen vizsgálódtunk, megalapozott tudásra teszünk szert, és ennek megfelelően cselekszünk. A félelmetes mindezeknek a *hiányában*, s a rossz ebből fakadó bekövetkezésében rejlik. Ez arra utal, hogy a rossz az *élethez* tartozik és nem a halálhoz. A rossz: *priváció*, az élet *hiányzó* tartalma, azaz az élet megfosztottsága az *erények* által hordozott *emberi* tartalmától, melyek nélkül nem érdemes élni; esetenként egyenesen szégyenletes (túl/tovább)élni. Ebben a szellemben mondhatja Szókratész a per végén: „Hiszen nem is ez a nehéz, férfiak, megmenekülni a haláltól, sokkal nehezebb megmenekülni a bűntől. Hisz ez a halálnál fűrgébben fut.”¹⁹ A bűn, mely fűrgébb a halálnál, még az életben, a halála *előtt*, utolérheti az embert. A félelmetes tehát nem a halál, hanem az, amit az ember tehet, vagy ami az emberrel történhet még az *életben*.

Ily módon a szókratészi gondolatnak az élet és halál között feszülő íve mentén megvalósul a halálra való vonatkoztatott félelemnek a *visszavétele* az életbe. A halál felé forduló félelemnek az ember felé való visszafordítása egyúttal az embernek önmaga felé fordítását, önmagával való szembesítését eredményezi. Ez lehet a valós, lényegi funkciója a félelemnek az ember életében.

¹⁸ Uo. 29b–c; 421.

¹⁹ Uo. 39a–b; 435.

Szókratészi értelemben ez az alapfunkció a *félelem* és a *tudás* szerves, bensőséges kapcsolatában realizálódik. A félelem a tudás vonatkozásában *világító* erejű, a tudás megszerzéséhez szükséges ébrenlét és *éberség* fenntartója, s mint ilyen szemben áll a tudatlanságra jellemző *vaksággal*. A bátorságot megalapozó félelem láthatóvá teszi a veszélyt, de a félelem nélküli (önmaga iránt tudatlan, a körülményekkel számot nem vető) bátorság *vakmerőséggé* válik, és a szükséges látás *hiányában* vakon rohan a veszébe. Hasonlóképpen, az önmaga iránt tudatlan, *elvakult* félelem sem képes a bátor tethöz vezető utat megvilágítani, ehelyett önnön világító erejét semmisíti meg. A vak félelem és a vakmerőség egyaránt a vakságnak a félelem és tudás szétszakadt kapcsolatán alapuló, a tudatlanság felülkerekedését előidéző módusai.

Ebben az értelemben válik ténylegesen érthetővé a szókratészi-platóni gondolat, miszerint az ember számára az igazi félelem a *tudatlanságtól* való félelem. A tudatlanság folytán következhet be, hogy a fellépő veszély miatt az ember olyasmit cselekedjen, ami a szabad emberhez *méltatlan*.²⁰ Szókratésznél a félelem és bizonyosság viszonya a *tudás* síkjára tevődik át: ha *tudom*, mi a rossz, ezt a tudást olyan tettekre válthatom, amelyek megakadályozhatnak abban, hogy elkövessem a rosszat, illetve útját állhatják a rossz bekövetkezésének. A jó tett, az erkölcsi jó bizonyossága feloldhatja a tudatlanságból származó félelem nyomasztó terhét. Ezáltal az ember számára méltatlan félelmi állapot az *emberhez méltó* félelemben fordítható át, amely a tudás keresésére ösztönöz, hozzásegítve az emberhez méltatlan cselekedetek elkerüléséhez.

A FÉLELEM MINT LÉTVISZONY

A félelem nem egy homogén állapot. Bár hajlamosak vagyunk félelemről (mint olyanról) beszélni, általánosítva, de ez nem iktatja ki azt a tapasztalatot, hogy valójában különböző és különféleképpen megélt félelmek vannak, melyeket nehéz egységesen megítélni, egyazon fogalom alá hozni. Már Arisztotelész analitikus természetű számvetése a félelem különféle válfajaival is ezt igazolja. Mindazonáltal a filozófia utána sem szűnt meg keresni a sokféle félelem-tapasztalatban megragadható *közöst*, minden lehetséges félelem közös gyökerét vagy alapját. E tekintetben a késői modernitás időszakára jellemző emberi élethelyzetekben és filozófiai elgondolásokban alapvető *fordulat* észlelhető a félelemhez való viszony tekintetében. Miben áll e fordulat lényege?

Hosszú időn keresztül úgy tekintettek a félelemre, mint különleges, *kivételes* állapotra, ami a hiányos tudás és a helytelen életvitel, illetve külső veszélyek, kedvezőtlen körülmények miatt következhet be, s aminek többnyire

²⁰ Vö. uo. 38e; 435.

negatív kihatása az emberi létállapotra kétségtelen, de olykor sikeresen leplezhető, bizonyos helyzetekben akár el is rejtethető, el is hallgatható. Olybá tűnt ez, mintha a *félelemnélküliség* lenne az *általánosan* jellemző emberi állapot, s a *félelem* csupán *sajátos* körülmények között és *esetlegesen* állna elő; ennél fogva a megfelelő eljárás alkalmazásával ideig-óráig eloszlatható, kiküszöbölhető lenne. Ezt a fajta hozzáállást a félelem tárgyiasító köznapi szemlélete is alátámasztja. Holott a félelem *tárgyhoz* kötöttségében mindig is van valami megtévesztő mind a tapasztalat, mind a rá irányuló gondolkodás számára. A félelemnek „tárgya van”, s ez arra utal, hogy a félelem alkalomhoz, helyzethez, adott esetben *konkrét tárgyhoz* kötött, azaz *valamitől* való félelem. S éppen ez az, ami a félelemben megtévesztővé válhat; s minél félelmetesebb veszélyforrásként jelenik meg az adott tárgy, annál inkább azzá válhat, mivel egy-szersmind *el is rejtí*, hogy ténylegesen a *létében* éri fenyegetés az embert. Azt gondoljuk, hogy az adott tárgytól félünk; valójában a *létünkben* érezzük veszélyeztetve magunkat, s a félelmünk: *létfélelem*, a *lét veszélyeztetettségének* a tapasztalata.

A filozófiai gondolkodás csak fokozatosan, s inkább csak a késő modernitás időszakában jutott el egy olyan *fordulathoz*, hogy úgy tekintsen a félelemre, mint ami *általános*, s ezzel együtt ahhoz a belátáshoz, hogy valójában nincs félelemmentes emberi létállapot. Az általános tapasztalat, hogy emberként nem lehet félelem nélkül létezni, filozófiai téren is fokozatosan elvezetett ahhoz a felismeréshez, hogy a félelemnek lényegi köze van az emberi léthez. Ez hozzásegítette a kortárs filozófiát ahhoz, hogy minden lehetséges félelem közös gyökerét vagy alapját abban találja meg, hogy a félelem voltaképpen *létvizony*, az emberi létstruktúra egyik meghatározó szervező elve.

E felismerés bekövetkezéséhez a filozófiai nézőpontnak az erkölcsi sík felől az egzisztenciális tapasztalati mező felé, a tudás felől a lét irányába kellett elmozdulnia. Erre irányuló jelzéseket tartalmaz már Spinoza félelem-definíciója, miszerint a félelem „állhatatlan szomorúság”, amelyet „egy kétséges kimenetelű dolog képe kelt”.²¹ A szomorúság viszont olyasmí, ami közvetve, a cselekvőképességre való befolyása révén az embert létében érinti, mégpedig többnyire negatív értelemben.²² A félelem viszont pozitív irányba fordíthatja át ezt a negativitást, olyképpen befolyásolva az embert, hogy azt a bajt, amelyet eljövendőnek ítél, kikerülje.²³ Ily módon a félelem az embernek a létében való megmaradását erősítheti.

²¹ Benedictus de Spinoza: *Etika*. Ford. Szemere Samu. Gondolat Kiadó, 1979. 174.

²² „A szomorúság csökkenti vagy gátolja az ember cselekvőképességét”, azaz „csökkenti vagy gátolja azt a törekvést, amellyel az ember létében megmaradni törekszik”. – Uo. 195.

²³ Vö. uo. 198.

Hegel elgondolása már tovább lép ennél, a félelem és az emberi önmegvalósítás közötti szerves összefüggés feltárása irányába. A termelő-alkotó tevékenységet végző ember elsődlegesen a negativitás tapasztalataként éli meg azt, aminek a megvalósítására irányul. A próbálkozásait lehetővé tevő helyzet, tárgyak, anyagok idegenségével kapcsolatos első benyomásai, a képességeivel kapcsolatos elbizonytalanodás érzései félelmet ébresztenek benne, ám ez a bénító, dermesztő félelemtől eltérően egy *produktív* félelem, mivel általa az ember a magáért-való-léte primér tapasztalatára tesz szert, egyelőre még annak megformálatlan, tartalmatlan, magába záruló negativitásában, de már a formálás folyamatában való pozitív kibontakozás igényével. A félelemben „magáért-való-léte ő benne van” – mondja Hegel.²⁴ A tiszta magában levő félelem még *formátlan*, s a félelem tárgya, mint az idegensége révén ható tárgy, elidegeníti önmagától a félelemben levőt. Ily módon a tiszta félelem negativitásában az ember önmaga számára is idegenként van jelen. A formálás nélkül „a félelem belső és néma marad, s a tudat nem lesz önmaga számára való”.²⁵ A magáért-való-lét negativitásának az önmegvalósítás pozitívitásába való átfordulásához tehát szükség van a cselekvő aktivitás kibontakoztatására, a *formálással* járó erőfeszítésekre: a képességek kiképzésére és érvényesítésére a tárgy megformálása és az eszközök működtetése során, valamint a tevékeny munkavégzéssel járó szolgálatra és fegyelemre. Mindezek révén az, ami kezdetben idegennek és félelmetesnek tűnt, az ember *sajátjává* válik, s *értelmet nyer* azáltal, hogy abban, amit az ember így elvégez, megtalálja önmagát, s úgy sajátítja el, mint számára-valót. A formálásban – mondja Hegel – „a magáért-való-lét mint a *sajátja*, számára-való lesz, s arra a tudatra jut, hogy ő maga magán- és magáért-való”.²⁶ A formálás folyamán a termelő-alkotó tevékenység alanya minél inkább képessé válik a saját képességei és adottságai hasznosítására, s ezzel együtt a félelme tárgyának megszüntetésére, annál inkább magabiztos cselekvővé válik, egyre teljesebben valósítja meg önmagát. A hegeli elgondolás szerint tehát az önmagát képző és megvalósító cselekvés motiváltsága éppúgy benne gyökerezik a félelem negativitásában, mint az önmagára irányultság pozitívitásában. A félelem leküzdése a negatív tárgy (a félelem tárgya) megszüntetése által szintén formálás – negatív értelemben –, akárcsak a dolog formálása a munkában, s ezek dialektikája együttesen

²⁴ G. W. F. Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. 107.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. „A forma azáltal, hogy *tárggyiasul*, számára nem lesz valami mássá, mint ami ő; mert épp a forma az ő tiszta magáért-való-léte, amely benne igazságává lesz. Azáltal tehát, hogy újra megtalálta magát önmaga által, *saját értelmet* kap, – épp a munkában, amelyben úgy látszott, hogy csak az idegentől kapja értelmét.” – Uo.

eredményezi azt a folyamatot, amelyet a dolgozó saját önformálásaként, önmegvalósításaként él meg. Minden pozitív törekvésben ott „munkál” a tapasztalat negativitásával járó félelem is mint motivációs erő, melynek leküzdése révén történik a pozitív önmegvalósítás. Általánosítva azt mondhatjuk: a félelem nem egy különleges és esetleges állapot, hanem az emberi lét-folyamat szerves tartozéka a *negativitás* értelmében, mint a pozitivitás irányába ható formáló erők nélkülözhetetlen mozgósítója.

A FÉLELEMHEZ VISZONYULÓ LÉT

A félelem mint alapvető *létviszony* a modern emberben kezd tudatosulni igazán, s így a kortárs filozófiában válik ténylegesen elgondolhatóvá az emberi létállapot – a heideggeri terminológiára hagyatkozva – úgy, mint a félelemhez viszonyuló lét, és a félelemhez való előrefutás azon meghatározó egzisztenciális alaptapasztalatok egyikeként azonosítható be, melyek mentén megnyílik az emberi létmegértés horizontja. Ebben az egzisztenciális szempontú megközelítésben a félelem *faktum*ként tárul fel, olyan mindenkori és megkerülhetetlen adottságként, melyhez képest nem lehet visszalépni egy előtte levő félelem nélküli állapotba, melyet egy adott pontján felváltana a félelem. A félelem úgy tartozik hozzá emberi lét alapvető viszonystruktúrájához, hogy nem iktatható ki belőle.

Mindezt összefüggéseiben világítja meg az a mód, ahogyan Heidegger a *Lét és időben* feltárja a *félelemfenomén* alapstruktúráját. Ebben inspiratív szerepet játszik Arisztotelész elgondolása a *Rétorikában*, ahol különbséget tesz a *félelmes*, *félelemkeltő* – mint azon dolgok, „amelyekről úgy tűnik, hogy képesek elpusztítani vagy nagy fájdalmat okozó kárt tenni”²⁷ – és a *félelem* mint a félés során elszenvedett és átélt *lelkiállapot* között. Ennek alapján a félelem úgy gondolható el, mint *félelemfenomén*, mint egy szituációt kitöltő összefüggő egész, amely a három struktúramozzanat együttes és egymással hatásösszefüggésben kifejlő meglétét feltételezi – „a félelem mitől-jét, a félést és a félelem tétjét” –, melyeket csakis együttesen analizálhatjuk.²⁸ Vegyük sorra a félelemfenomén struktúramozzanatait:

a) A félelem *mitől*-je – nem ontikusan, hanem fenomenálisan meghatározva! – a „félelmetes”, a „mindenkor világon belül utunkba kerülő, melynek létmódja a kézhezállóé, a kéznéllevőé vagy pedig az együttes jelenvalólété”.²⁹ Valamely létező ontikusan sokféleképpen lehet félelmetes, (avagy félelmetesnek

²⁷ Arisztotelész: *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Gondolat Kiadó, 1982. 1382a; 100.

²⁸ Martin Heidegger: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály et al. Gondolat Kiadó, 1989. 278.

²⁹ Uo.

ábrázolható), de itt – mondja Heidegger – „a félelmetest félelmetességében kell fenomenálisan meghatároznunk”,³⁰ azaz *tapasztalatként*, amelyet mi magunk élünk meg/át. Ennek jellemzői a fenyegető jelleg, az ártalmasság és a belátható, elérhető közelség és bekövetkezhetőség. A félelmetes elérhet bennünket, de ki- vagy el is kerülhet; bekövetkezh^{et}, de el is maradhat. Éppen ez a lehetségesség és bizonytalanság az, „ami a félést nem oltja ki és nem is csökkenti, hanem kialakítja”.³¹

b) A *félés* „nem más, mint hogy magunkat általa érinteni engedvén, kitarulkozunk az így jellemezett fenyegető előtt”.³² Heidegger pontosít: a félés nem csak konstatálja a közeledő félelmetest, hanem „előbb felfedi félelmetességében”.³³ Nem annyiról van szó, hogy előbb konstatálunk valami jövőbeli bajt, amely bekövetkezésétől aztán félünk. Felfedő, s ebben a minőségében előre-futó és előző tapasztalatról van szó. A félés *előrefut* a félelmeteshez, s annak faktikus bekövetkezése *előtt*, már a bekövetkezhetőség állapotában felfedi a félelmetességet. A fenyegető mintegy megérint minket a jövő felől, s a hozzá való odafordulással megnyíló hatásösszefüggés talaján bontakozik ki a félés, amely mint megélt tapasztalat, túlterjed mind a jelennek, mind a félelmetesnek a faktikus horizontján, az egymásba átjátszó horizontok köztességét töltve fel élő élményanyaggal.

c) A félelem tétje a *féltett*. „A tét, az, amit a félelem félt, a magát féltő létező maga, a jelenvalólét.”³⁴ Ebből az irányból mindjárt megmutatkozik a félés két-arcúsága. A félés nemcsak a félelmetest fedi fel, hanem magát a jelenvalólétet is feltárja az önmagát féltés egzisztenciális módusában. „Csak az a létező félhet, amelynek létében önmaga a tét.”³⁵ Az az egzisztenciális állapot, amely ily módon feltárul, nem más, mint a jelenvalólét veszélyeztetettsége, önmagára hagyatottsága. A jelenvalólét egyszerre kitett a félelmetesnek és e kitettségben a létében való veszélyeztetettségnek és az önmagára hagyatottságnak. E kettősség egyszerre jellemzi a „jelenvalóságát”, a mindkét irányban kiterjedő *félelmet*. Ezért mondja Heidegger, hogy „a félelem – ha változó határozottsággal is – mindig a jelenvalólétet leplezi le a jelenvalósága létében”.³⁶ E két-irányúság arra is rávezet, hogy a félelemnek *kettős tárgya* van: *féltünk valamitől és féltünk valamit*. A féltést itt Heidegger megint csak nem konkrét partikuláris vonatkozásaiban érti. Sok mindent félthetünk, ami számunkra

³⁰ Uo.

³¹ Uo. 279.

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

fontos, értékes, ami valamilyen értelemben hozzánk tartozik. De itt nem az egyes konkrét dolgokról vagy értékekről van szó, hanem arról az egzisztenciális vonatkozásról, amely mindezeken keresztül a jelenvalólét *egészére* terjed ki, és a félelemben ekként tárul fel. A jelenvalólét azt félti, ami által *van*, „amit gondoz”, amivel létében *összetartozik*. A félelem a jelenvalólétet akként tárja fel, hogy létében „ön maga a tét”.³⁷

Mindazonáltal a félelem a jelenvalólétet – főleg, ha individuális állapotában szemléljük – „túlnyomóan privatív módon tárja fel”,³⁸ a fenyegető veszély elhárításához szükséges képességek, adottságok *hiányos* módján, foghíjas birtoklása során, s olykor magán viselve az ebből fakadó zavar, fejtelenség, magánkívüliség eluralkodó jegeit. A *hiányzó voltát* mutatja meg valaminek, aminek a megléte az egzisztenciális biztonsághoz szükséges lenne. De a félelem nem csak egyoldalúan, privatívan tárja fel az egyedi létező jelenvalóságát, hanem „olykor pozitívan is”, felhívó jelleggel, a világban-benne-lét veszélyeire, fenyegetettségére is figyelmeztetve.

Ám Heidegger nem csupán ezekben az individuális funkciókban látja a félelem tényleges egzisztenciális jelentőségét. Adott pillanatban tételesen is megfogalmazza: „a félelem a diszpozíció egyik módusza”.³⁹ Ennélfogva a világban-benne-lét mint olyan „félelemmel telített”. Ugyanakkor figyelmeztet is, hogy „ezt a »félelemmel telítettséget« nem szabad egy faktikus, »egyedi« hajlam ontikus értelmében felfogni, hanem mint a jelenvalólét lényegszerű diszpozíciójának egzisztenciális lehetőségét általában, amely persze nem az egyedüli”.⁴⁰ A félelem tehát egyike az emberi lét általános egzisztenciális meghatározottságainak a világban, amely minden emberre kiterjed, a szubjektív hangoltságtól függetlenül. Ennélfogva a félelemről nem kaphatunk teljes képet, ha csak objektív oldaláról, a félelemkeltő felől világítjuk meg; de akkor sem, ha csak szubjektív irányból, a megélt, átélt félés felől; és akkor sem, ha csak a hozzá fűződő gyakorlati cselekvés és azzal járó erkölcsi hozadék, s annak az emberi létállapotunkra, annak megformálására kifejtett hatása felől próbáljuk megközelíteni. Teljesebb képet csak oly módon kaphatunk, ha a félelmet a konkrét *félelemszituációval* összefüggésben próbáljuk megragadni, amelyben a félelemfenomén strukturális komponensei egységes *félelemtapasztalattá* szerveződnek és *értelme megésként* tárulnak fel.

Egy ilyen megközelítés már a *félelem hermeneutikája* felé mutat. Itt nem lehet célunk ennek részletesebb kifejtése. Csupán azoknak a fontosabb, az eddigi elgondolásokból leszűrhető strukturális mozzanatoknak a számba

³⁷ Uo. 280.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. 281.

vételére szorítkozhatunk, amelyek mentén utak nyílhatnak a félelem hermeneutikai megközelítéséhez.

FÉLELEMSZITUÁCIÓ – FÉLELEMTAPASZTALAT

A félelem az ember számára minden esetben új helyzetet teremt: *félelemszituáció* jön létre, melyet megfoghatatlan horizont és meghatározatlan hatókör jellemez. A hozzá tartozó megfoghatatlanságot és meghatározatlanságot nem szüntethetjük meg teljesen, csak csökkenthetjük. A félelemszituációban való *aktív* részvétel hermeneutikai beállítódást igényel.

E téren első lépésként a félelem mint tapasztalat jöhet számításba. A *félelemtapasztalat* olyasmi, amin erőteljesen megmutatkozik az emberi tapasztalat egyik alapvető hermeneutikai vonása: az, hogy minden új tapasztalat elsődlegesen a *negativitás*, a *hiány*, a *priváció* tapasztalata. A fenyegető veszély *újszerűsége* kétségtelen; új helyzetet teremt, s az addig nem tapasztalttal, át nem élttel szembeesít, felszínre hozva a meglévő tapasztalatok hiányosságát, a *megsejtését* annak, hogy a rendelkezésre álló képességek és lehetőségek nem elégségesek a veszély elhárítására. De a félelem mint a hiány tapasztalata ebben az esetben többet jelent a bármely új tapasztalathoz szükségképpen hozzátartozó negativitásnál. A félelem maga a *hiány*, amely a tapasztalat hiányos zónáit, *elégtelenségeinek* az üres tereit betölti. Paradox módon ezt a hiányt az emberi képességeket és lehetőségeket *meghaladó* állapot idézi elő. A félelem nemcsak a hiánynak, hanem ennek a meghaladottságnak a tapasztalata is. A tapasztalat szűkülő vagy táguló félelemhorizontja az emberi képességeket és lehetőségeket az egyik oldalon korlátozó hiány és a másik oldalon az azokat meghaladó igénybevétel közötti folytonos dinamikus feszültségként rajzolódik ki. A félelemtapasztalatban együttesen ható és egymást erősítő ellentétes tendenciáknak köszönhetően a negativitás pozitivitásba fordulhat át, s a félelem *pozitív* tapasztalat forrásává (is) válhat.

Ha az ember oly módon helyezkedik *belül* saját képességein és lehetőségein, hogy adott helyzetben a határait *túllépő* erőfeszítésre is mozgósíthatja azokat a félelem leküzdése és a veszély elhárítása érdekében, ha képes az öt meghaladóhoz az önmeghaladás módján viszonyulni, akkor a félelemben szervesülő hiány *pozitív* tapasztalatszerzés forrásává és mozgatójává válhat. A félelemtapasztalat *nyitottá* teheti az embert az önmeghaladásra. De ehhez a félelemtapasztalat *nyitottsága* is szükséges, a kezdeti zártság feltörése, ami viszont nagymértékben a résztvevők pozitív hozzáállásán, aktivitásán, kezdeményezőkézségén múlik.

Ha viszont a félelmet keltő erő mérhetetlenül nagy – mint amilyen az isteni, a kozmikus, a globális, a titokzatos, a mindenre kiterjedő és mindent átfogó,

az elkerülhetetlenül bekövetkező –, vagyis olyan, hogy *ab ovo* meghaladj a emberi képességeket és lehetőségeket, az ember hajlamos arra, hogy *transzcendálja* ezt az erőt. Ilyenkor a permanens félelem átfogó horizontján belül a sajátos félelemtapasztalatait *humanizálva* igyekszik kialakítani a maga többé-kevésbé biztonságosnak vélt életét. Jó szolgálatot tehet e téren a vallás, az erkölcs, a tudomány, a művészetek stb.⁴¹ De a félelemtapasztalat valós nyitottsága és produktivitása az ilyen esetekben többnyire kérdéses marad.

Adott esetben tehát korántsem lehet közömbös a kérdés megválaszolása: mit/mihez kezdünk a félelmünkkel? A foglyai maradunk vagy a javunkra fordítjuk? E kérdésfeltevés az emberi tapasztalatnak egy másik, szintén alapvető hermeneutikai vonását implikálja: azt, hogy a tapasztalat nem pusztán *szerezés*, hanem *képzés*, minket, magunkat *formáló* erő. Ez a félelemtapasztalatra nézve is érvényes. A félelem soha nem csupán egy elszenvedett, passzív állapot. A féls tapasztalati történés megélése, amely alakítólag hat, mintegy belülről megformálja és aktivizálja a reaklási, választási, döntési, cselekvési képesséünket, beszűkítve, lebénítva, vagy éppenséggel felszabadítva és kibontakoztatva azt. Ebben rejlik a félelem *hermeneutikai produktivitása*: belülről ható képzőerőként fordít szembe önmagunkkal, mi pedig a félelmünk tükrében vethetünk számot igazán azzal, hogy hányadán állunk önnön létünkkel.

SEJTÉS ÉS IDŐBELISÉG

Arisztotelész *Rétorikájában* olvasható meghatározása szerint „a félelem olyan fájdalom és aggodalom, amely abból az elképzelésből származik, hogy valami veszélyes és fájdalmas rossz fenyeget bennünket”.⁴² Arisztotelész itt nem tényállásként bekövetkezett, hanem *fenyegető* rosszról beszél, melynek bekövetkezése elképzelhető, *sejthető*. A félelmetesként megélt fenyegető veszély tehát a *jövőből* hat, a *sejtés* és a *bekövetkezőség* módján. A sejtéssel *várakozás* társul – várakozás a bekövetkezésre. A várakozással *kitágul az idő*; a megélt jelen pillanat és a bekövetkezés pillanata közé bizonyos *időtáv* iktatódik be. Ebben a félelem valós időstruktúrája tárul fel. A félelem nem a pillanattal mérhető állapot; *időbeli kiterjedése, tartama és tartása* van. Ebben az időfolyamatban a *jövő* határozza meg a jelent; a veszély jövőbeli, míg az elhárítására irányuló cselekvés előkészületei a jelenben kezdődnek. Itt valójában a jövő egyfajta differenciálódása, *rétegződése*, a veszélyhez és a

⁴¹ Az ókori népek a félelmet többnyire az istenektől jövő büntetésnek tekintették. Úgy vélték, a félelem az embernél nagyobb erő, amit csak áldozatokkal lehet megszelídíteni. – Vö. Jean Delumeau: *i. m.* 22.

⁴² Arisztotelész: *Rétorika*. 1382a; 100.

cselekvéshez tartozó idősíkok eltolódása tárul fel. A cselekvés is a jövőben hat, de csak akkor lesz hatékony, ha *megelőzi* a veszélyt, ha a lefolyása *gyorsabb* lesz, mint a veszélyes eseményé. Ez az aktivitás magával rántja a jelent, s egy-szersmind kivonja a veszélyt hordozó jövő hatalma alól. Ily módon a félelmi szituáció differenciált időszerkezte lehetőséget nyújt a pánikhangulat leküzdésére és a hatékony felkészülésre az ellenállásra, a védekezésre a félelemkeltővel szemben. Ebbe – az emberi léptéket túlhaladó félelemkeltővel való találkozás esetén – a megérthetetlen megértésére, a felfoghatatlan befogadására és elfogadására, a vele való együttélés normáinak a kialakítására, azaz a félelmetes egyfajta *humanizálására* irányuló erőfeszítések is beletartoznak.

A félelmi szituáció időbeli differenciálódásában voltaképpen az *időbeli távolság* hermeneutikai produktivitása érhető tetten. Az általa teremthető hatásösszefüggésben nyílhatnak meg a félelmetes megértésének az útjai, s válhat lehetővé, hogy a félelmetes a „dolog maga” felől, valós félelmetességében táruljon fel és találja meg a helyét az ember világában. A jelenből induló cselekvésnek lehetősége nyílik az *értelem szempontjának* a bevonásával *hatni* a *reális* jövő alakulására.

SEJTÉS ÉS BIZONYTALANSÁG

A félelemszituációt megnyitó sejtés – a megsejtése annak, hogy a meglévő, rendelkezésre álló feltételek, adottságok és képességek nem elégségesek, nem működőképesek – a félelemnek egy fontos vonására irányítja a figyelmünket. A félelem *felfedezett*, s ennél fogva átvezet a felfedezéssel járó bizonytalanság *ingoványos* talajára. A felfedezéssel járó *bizonytalanságnak* legalább három aspektusát érdemes számba venni.

Először is, a felfedezéshez *új vízió* társul, amely önmagában még nem tudás, s ugyanakkor magán viseli a tényleges tudást megelőző sejtéssel járó hiányokat és többleteket egyaránt. Polányi Mihály erről ezt írja: „*Kevesebb* a tudásnál, mert csak sejtés, s *több* nála, mert még ismeretlen, s jelenleg talán el sem képzelhető dolgok előérzete.”⁴³ Bár a félelem többnyire konkrét tárgyakhoz kötődik, az, amit a sejtés vizionál, a *bizonytalanba*, a *meghatározatlanba* nyílik. Nem látható be teljes mértékben, hogy mi fog bekövetkezni, s ez a „nem ismert” a ténylegesen félelmetes a félelemben. Az, amit a sejtés felfed, meghatározott, konkrét tudásra nem konvertálható, de éppen ebben rejlik a mozgósító, aktivizáló ereje, mivel annak a hiányzó új tudásnak/tapasztatlatnak a megszerzésére ösztönöz, amely csökkentheti a bizonytalanságot.

⁴³ Polányi Mihály: *Személyes tudás I. Útban egy posztkritikai filozófiához*. Ford. Papp Mária. Atlantisz Könyvkiadó, 1994. 234.

Továbbá a félelemmel járó bizonytalanság esetében nemcsak a kimenetel bizonytalanságáról van szó, hanem a veszély elhárításával kapcsolatos tapasztalatok bizonytalanságáról is. A felfedeztető funkció révén a másik oldalon éppen a korábban alkalmazott tapasztalati eljárások és értelmezési sémák elégségességével kapcsolatos bizonytalanság tárul fel. Ezek szorgalmas, bejáratott alkalmazása nem biztos, hogy egyértelműen pozitív eredményre vezet. Egy probléma és annak megoldása között képződő „logikai szakadék” ez esetben is érvényesnek bizonyul, s ennek áthidalása közben változásnak kell bekövetkeznie az „intellektuális személyiségünkben”.⁴⁴

Végül, a bizonytalanság harmadik aspektusa saját képességeink tekintetében merül fel. E téren is a hiánnyal kell szembesülnünk, s ezt kell új, pozitív tudássá/tapasztalattá változtatnunk. Az addig biztosnak vélt tudásunk, tapasztalatunk, képességeink *játékba* hozása, *próbára* tétele, hozzá mérése a helyzet újszerűségéhez ugyancsak a bizonytalanság kiterjedésével jár. Az új helyzet megértéséhez új *felismerésekre* van szükség, ami inventív, kreatív hozzáállást igényel, ezidáig ki nem használt képességek mozgósítását, változtatást az addigi beállítódásunkon. Más szóval: olyan képességeket kell aktivizálnunk magunkban, amelyek lehetővé teszik, hogy oly módon cselekedjünk, ahogyan addig még nem, és olyan körülmények között, amikor a kimenetel kérdéses. Ugyanis a félelem pozíciójából a legkevésbé látható be a siker; ez mindig csak utólag igazolódik, amennyiben csakugyan sikerült megtalálni a jó megoldásokat a veszély elhárítására. Ez viszont – éppen a hozzá tartozó bizonytalanság révén – korántsem kockázatmentes vállalkozás. Úgy tűnik, ebben a vonatkozásban visszacsatlakoztatható a félelemtapasztalathoz a *bátorság* mozzanata: a kockázat *bátor* vállalása nem iktatható ki maradéktalanul belőle.

SEJTÉS ÉS MEGTÉVESZTÉS

A félelem az ember életében nem választás kérdése. Bár félelmet ébresztő tárgy által, pontosabban a tárgyi képzet által előidézett állapot, mindazonáltal a félelem hatásköréhez szervesen hozzátartozik a meghatározatlanság, melynek hatókörét teljességgel nem szüntethetjük meg, legfeljebb csökkenthetjük. Jean Delumeau meglátása szerint az ember az egyedüli lény a világban, aki ismeri a tartós és megszüntethetetlen félelmet.⁴⁵

Ami a félelemben leginkább és mindig is szembetűnő az ember számára, az a félelem *ambiguus* természete, a félelem általi hatáskifejtés kétértelműsége. Egyszerre védelmez a veszélyekkel szemben, és gátol, lebénít, cselekvésképtelenné

⁴⁴ Vö. uo. 247.

⁴⁵ Vö. Jean Delumeau: *i. m.* 19.

tesz a vészhelyzetekben. Nemcsak pozitív irányultságú motiváció, képzés, produktivitás, hanem éppúgy pusztító, regresszív erő is, amely a visszaépítés, a lebontás, a *képtelenség*, egyszóval az emberi létállapot involúciója irányában hat. A kollektív félelem a valóság helytelen megítéléséhez, félreértéséhez vezethet, az önrombolással járó pánikhelyzeteket idézhet elő. Delumeau sokféle történelmi kutatásaiból leszűrte észrevétele mindenképpen megszívlelendő: a félelemtől nemcsak egyének, hanem civilizációk is meghalhattak.⁴⁶

Nem véletlen tehát, hogy az ember számára a félelemben van valami *megtévesztő*: egyszerre elrejtethető és kifejezhető.⁴⁷ Ez éppúgy belátható a félelemmel járó sejtés, mint a félelem tárgya felől.

A sejtés *logikai szakadékat* tartalmaz a biztonságos és a sejtett között, amely *egzisztenciális szakadást* jelöl ki és egyszersmind rejt is el. A logikai forma, amely megformáz egy lehetséges valóságállapotot, a bizonyosság benyomását kelti, holott ami ebben biztos, az csupán a *logikai*; az általa projektált valóság csak *lehetséges*; azaz nem lehetetlen, de nem is százszázalékosan bizonyos.

Továbbá abban, ahogyan a *sejtés* a biztost a bizonytalannal összekapcsolja, észrevehető valami *spekulatív*. Tetten érhető a sejtés, amint „tükröt tart” a *végességnek*, a bizonyosnak a végtelenbe futó, a megfoghatatlan, a beláthatatlan irányából, s felmutatja a végesség törekenységét, az alapszerkezetében meghúzódó esetlegességet. A véges tapasztalat és cselekvés pedig a sejtésben hajlamosná válik, hogy a rajta megmutatkozó megfoghatatlanság és meghatározatlanság felől értelmezze önmagát, s átengedje magát a relativizáló értelmezések elbizonytalanító játékának.

Ám ami a leginkább megtévesztően hat a sejtés vonatkozásában, a félelem tárgyával kapcsolatos. A sejtés horizontjában a félelem tárgya egyszerre tűnik fel úgy, mint virtuális és mint valós. Voltaképpen *virtuális*, mivel közvetlenül nem adott, csupán adódhat, bekövetkezhet. A félelem, mint *valamitől* való félelem, megélése mégis többnyire *konkrét tárgyhoz* kötött állapotként realizálódik. Éppen ez a konkrét tárgyiság válik megtévesztővé, mivel a sejtésben elmosódik a határ a virtuális és a valós között. Maga a (konkrétnek vélt) tárgy tűnik fel olyan veszélyforrásként, amely *létében* fenyegeti az embert. Holott az adott (konkrét) tárgy önmagában nem feltétlenül félelemkeltő, s a félelmi szituációban való megjelenése egyelőre csak virtuális. Nem feltétlenül önmaga révén, hanem a félelmi szituáció konkréciójában *válik* félelmetessé. Egy félelmi szituáció sejtés-horizontjában olyasmi is félelemkeltővé válhat, ami normál

⁴⁶ Vö. uo. 25.

⁴⁷ Sokatmondó e téren, hogy a félelem humanizálásával kapcsolatos technikák fontos tartozéka a *maszkviselés*. A maszk egyszerre elrejtí és kifejezi a félelmet; miközben kifejezi a félelmet, egyben védelmez is a félelem hatalmával szemben. – Vö. uo. 23.

körülmények között nem volna az. Ráadásul a tárgy illetén előtérbe tolódása egyúttal elfedi a szituáció mindenkori léthez kötöttségét. Olybá tűnik fel, mintha a tárgy volna az elsőleges a félelemtapasztalat kiváltódása esetében, holott a tárgy maga is csak egyik eleme annak az átfogó hatásoösszefüggésnek, amely félelemszituációként képződik és ragadja magával az embert. Az a benyomásunk támad, hogy egy adott tárgytól félünk, holott ténylegesen a *létiünkben* érezzük veszélyeztetve magunkat. Ilyen értelemben a legkonkrétabb tárgyi félelem is visszavezethető bármely félelem végső gyökerére: a *létfélelemre*, a *lét veszélyeztetettségének* tapasztalatára.

Mi az, ami ebben ténylegesen félelmetes az ember számára? Semmiképpen sem a lét pusztá elvesztése. A lét önmagában nem tárgy, ami megszerezhető, birtokolható és elveszíthető lehetne. Az, ami valóságosan megbontható, megzavarható elveszíthető: a léttel való *összetartozás* állapota. Az ember számára ebben a „tartozás” maga a hangsúlyos: a lét megtartása, kitartása, fenntartása az emberben, *emberként*. A félelem olyan *őslélmény*, amely kijelöli az *emberlét*, pontosabban az *emberként-lét* kereteit, azt az alapszituációt, amelynek horizontján belül még *emberként* értheti meg az ember, hogy hányadán áll önnön létével. E határok egyúttal korlátok is, melyek megvonják az ember lehetőségfeltételeit, melyek között el is veszítheti magát az ember. Az, amit a félelemmel kapcsolatban a kortárs filozófiában elgondolhatóvá válik, s amit a fenomenológiai/hermeneutikai megközelítésben sikerül feltárni – a félelemhez viszonyuló lét; a félelem mint alapvető létviszony –, olyasmi, ami a mai emberben a posztmodern állapot körülményei között egzisztenciális és tapasztalati szinten tudatosul, s a mindennapi élményvilág és az emberi létértelmezés állandósuló velejárójává válik.

A félelemfenomén alapszerkezetéhez hozzátartozó megtévesztő jelleg nagymértékben elősegíti a félelemkeltő megtévesztés egyre hatékonyabb működtetését. A *félelemgyár*, *félelemipar* a legkülönbözőbb tapasztalati régiókban üzemel. A modern tőkés gazdaság, a pénzpiac, a globális technológiák és politikák világát a túlzó remények és az irracionális félelmek játéka uralja. Nem a félelem önmagában a problémás a mai ember számára, hanem a félelem mesterséges és fokozódó gerjesztése a média, a politika, a gazdaság, az emberi kapcsolatok és kommunikáció közegében. Új félelemtapasztalatok és új félelemtárgyak megjelenésének lehetünk tanúi. (Ilyen például újabban a félelem a gondolkodástól.) A globalizálódó félelmi állapot elhatalmasodása és fokozódó tárgyvesztése közepette a félelem lassan már önmaga felé fordul, s a mindinkább elmosódóbbá, szétszórtabbá és azonosíthatatlanná váló tárgyviságot a *félelem* a *félelemtől* virtualizálódott, dehumanizált tárgytalansága váltja fel.

ARRÓL, AMI AZ EMBERHEZ MÉLTÓ

A mai körülmények között egyenesen provokatívnak tűnhet e dolgozat címe. Lehet-e *méltó* az emberhez a félelem? Mit jelenthet ez esetben az „emberhez méltó”?

Dolgozatunk gondolatmenetéből kitűnik, hogy a félelem állapotát nem lehet/nem szabad egysíkúan megítélni. Más emberi alaptapasztalatokhoz hasonlóan a félelemnek is két oldala van: egyrészt emberellenes, másrészt az emberhez méltó. Az egyik kivetkőztet az emberi mivoltodból, a másik megerősít benne. A félelem kettősége, kétértékűsége, kétirányúsága, ambivalenciája kiküszöbölhetetlen. Voltaképpen nem emiatt, hanem a félelemszituáció egyoldalú beszűkülése miatt merülhetnek fel problémák. A félelem elfogadás és a félelmi szituációba való passzív beletörődés megsemmisítőleg hathat az emberre. A félelem hosszabb távon kikezddheti az értelmes élet feltételeit, megbonthatja, szétzilálhatja az értelemösszefüggések hálóját. Az állandósuló kiütalan félelemben akár bele is lehet halni.

De, a másik oldalról nézve, a félelem pozitív hatóereje nem kevésbé fontos az emberi lét számára. A félelem újraszervezheti az értelemösszefüggéseket, megerősítheti az értékeket. A félelemszituáció a hermeneutikai szituáció olyan módusza, amelyben, több más jellemzője mellett, artikulálódik a *tartás* mozanata, a maga többirányúságával: a félelmi állapotban az ember *tart* a veszély fenyegető bekövetkezésétől, s a félelem lehetőségeket tár fel számára, hogy *távol tartsa* magát a veszélytől; átfogóbb vonatkozásban a félelem *megtartó* közeg lehet az ember számára. Mi az, ami itt igazán megtart és megtartásra érdemes? Erre talán a „Nem félek!” nyílt, határozott kimondása adhatja meg a választ, amely adott esetben az egyedüli emberhez méltó válasz a félelemtől kapott kihívásra. Szó szerinti értelemben ilyenkor az ember nem mond igazat, mivelhogy valójában éppen az történik, hogy *fél*. Önmagában a „nem félés” éppúgy nem választható, ahogy a félelem maga sem választás kérdése. Ezért ezen a módon a félelmet elkerülni, kiküszöbölni, megszüntetni sem lehet; nem választható egy olyan teljesen biztonságos állapot vagy helyzet, amelyben nincs félelmi komponens. A „Nem félek! válasza a félelemtől jövő kihívásra más egyebet jelent: a félelmi helyzet *szintváltását*. Ez a válasz nem a félelem szintjén érkezik, mivelhogy a félelem *ellen* pusztán a félelem szintjén küzdeni többnyire sikertelen, veszteséges vállalkozás. A „Nem félek!” annak a felismerését jelenti, hogy a félelem *ellen* való küzdés helyett érdemesebb a *valamiért* való küzdés – olyasmiekt, ami feloldhatja, megszüntetheti a fenyegető állapotot. Más szóval: a félelmi szituációban álló ember szemléleti fordulathoz érkezik, felismerve, hogy a félelem leküzdése helyett, a félelmet kiváltó/hordozó *helyzetet* kell megváltoztatni, biztonságosabbá tenni; nem *negatív* irányú

cselekvésre van szükség, hanem a félelemből való erőt merítésre *pozitív* irányú továbblépéshez. A „Nem félek!” módján megszólaltatott attitűd azt jelenti, hogy *értelmet nyert* a félelmi szituációban álló emberben a félelem, s az ember nyitottá vált az értelmes cselekvésre. A „félelem értelme” korántsem jelenti a félelem felruházását értelemmel. Önmagában a félelmet nem lehet értelmessé tenni. De a félelem tapasztalatából megnyílnak az értelmes cselekvés horizontja.

Mindent egybevéve, az emberhez méltó félelem olyan félelmi állapot, amely megformálja, megképezi az embert, teret engedve a *félelem kultúrájának* a kibontakozásra, amelyből a lét emberibb dimenziója nyílnak meg. A félelem kultúrája biztosíthat olyan optimális közeget, melyben ténylegesen lehetővé válhat az emberi önértelmezés és létmegértés aktív tényezőjévé változtatni a félelmet mint emberi képességet és létlehetőséget.

Bár a félelem és a választás közvetlenül nem vonatkoztatható egymásra, a félelmi szituációnak kétségtelenül adott egy szűkebb vagy tágabb értelemben vett *szabadságtere*, amelyben az ember nem térhet ki önmaga elől. Ebben gyökerezik a félelem *felelősség*generáló ereje. E tekintetben máig sem vesztett aktualitásából Fábry Zoltán több évtized távlatából szóló humanista üzenete: „a félelem: *felelősség*”, „a legmagasabbra fokozott akarat, munka: harc és védelem az emberért”, melynek valós értéke „a mindenség elé állított ember” iránti felelősség.⁴⁸

A haláltól való félelem is (amit senki sem kerülhet el) akkor válhat az emberhez méltó félelemmé, amikor léte *végességére* és önmaga iránti *felelősségére* ébreszti rá az embert.

Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha úgy gondoljuk, hogy – paradox módon – a manapság tobzódó félelemiparral szemben nem annyira a mindent átfogó és behálózó félelem kiküszöbölése/semlegesítése/elközömbösítése, mint inkább az emberhez méltó félelem *visszanyerése* az igazi tét.

⁴⁸ Vö. Fábry Zoltán: *Korparancs*. Bratislava, Madách Könyvkiadó, 1969. 14.